

Список літератури

1. Проблеми впровадження змішаного навчання в Українському державному університеті залізничного транспорту. // [Електронний ресурс] режим доступу: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/tezy-nmk-2020.pdf>

Ф.Г. Турченко

(ЗНУ), м. Запоріжжя

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА, ПАМ'ЯТЬ ІНДИВІДУАЛЬНА... (ЕСЕЇ ПРО ПОХІД У ФІЛОСОФІЮ)

Мені не поталанило стати професійним філософом. Трапилося так, що я став істориком. Мені добре відомо, що таке історична пам'ять і як вона пов'язана з колективною та індивідуальною. Роздумам над цими питаннями я присвятив багато сторінок своїх праць. Але формат конференції дозволяє мені акцентувати увагу не на загальнотеоретичних аспектах цієї проблеми, а на особистому сприйнятті епохи. Відтак, моя доповідь матиме, почасти, автобіографічний характер, але фрагменти власного життєпису будуть представлені в ній у контексті біографії покоління. Сподіваюся, шановна аудиторія дозволить мені утриматися у цьому руслі і не запідозрить у спробі самореклами.

Зачарування

Я представник того покоління, яке народилося відразу ж після закінчення Другої світової війни. Серед перших, умовно кажучи, політизованих спогадів дитинства – фрагмент подій, пов'язаних зі смертю Сталіна. Було мені тоді 6 років. До школи ще не ходив. Подія відбулася на початку березня 1953 р. Як завжди в цей час - діти на вулиці, сніжки, санчати... Але цього разу звичайні дитячі пустощі перервали підлітки.

Вони по черзі прикладали вуха до телеграфного стовпа і щось напружено слухали. Дозволили це зробити і нам. Мене запитали: «*Чуєш?*». Я відповів: «*Чую, гуде*». Справді, під впливом вітру резонували телеграфні дроти і це відбивалося на сухих стовпах. Але нам пояснили що не не просто гудуть стовпи, а «*помер Сталін і це Москва плаче за Сталіном*». Мені було дивно, що Москва плаче, а у нас усі мовчать. Прийшов додому і запитав батьків: «*Чому у нас не плачуть за Сталіном? Москва плаче*». Відповіді не одержав. Пізніше я дізнався, що у стані політичного психозу деякий час перебувало декілька односельчан: голова і секретар сільради, директор і школи і деякі вчителі, голова колгоспу. Решта зустріла інформацію про смерть Сталіна байдуже, або й з радістю, яку приховували. Тоді я ще не знав, хто такий Сталін. Коли запитав про нього сусідського хлопця, який вже ходив до школи, прямої відповіді не отримав: «*Коли б не було Сталіна, не було б і тебе*». Я неодноразово чув це стандартне висловлювання і воно закарбувалося в моїй пам'яті. Але одночасно мені доводилися чути й інше, наприклад, з народної творчості: «*Спасибі Сталіну-грузину, який обув нас в кирзу і резину*» (малося на увазі кирзові і гумові чоботи – найбільш поширене взуття того часу). А ще після смерті Сталіна ходили чутки, що по країні на легкових автомобілях їздять грузини, які заманюють дітей і «викачують» з них кров. Про все це я запитував дома, але роз'яснення з цього приводу не одержував: батьки уникали від розмов на подібні теми.

Коли вчився у другому класі, у лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому Хрущов виступив зі своєю знаменитою промовою про культ особи Сталіна. Промова не була опублікована, але, наскільки тепер я розумію, чутки про неї поширювалися, у тому числі й серед вчительства. Згадую розмову моєї вчительки з її колежанкою, вже літньою жінкою, з приводу розвінчання Сталіна, свідком якої я випадкова став. З цієї розмови запам'яталося роздратована реакція ветеранки педагогічної праці: «*А таке..., було два вожді, а тепер що...?*».

Влітку 1956 р. інформація про злочини Сталіна стала загальновідомою:

30 червня була опублікована Постанова ЦК КПРС з цього приводу. Тоді суспільство було переповнене надіями на нову, світлу епоху в історії суспільства. Ці надії підживлялися деякими реальними змінами в суспільстві, а ще більше – обіцянками швидкого досягнення «комуністичного раю». В цьому контексті ще один цікавий фрагмент, який зберігся в пам'яті. 1959 рік, 5 клас. Відбувся XXI з'їзд КПРС, на якому, серед іншого, Хрущов пообіцяв до 1965 р. «догнати і перегнати» США в економічному відношенні. Учитель розказав нам про цей з'їзд, і з його розповіді мене вразила інформація, що нам доведеться *«доганяти США»*. Я цілком щиро запитав: *«А коли це вони встигли нас перегнати?»*.

Моя наївність тоді не знала меж. Ні про яке критичне сприйняття дійсності не могло бути й мови, хоча з першого класу я багато читав. В нашому селі, де я закінчив 8 класів, були три невеличкі бібліотеки – сільрадівська, колгоспна і шкільна. Здається, я прочитав там усі книги. Звичайно, ніякої системи не було, але найбільше захоплювали воєнно-історичні твори і наукова фантастика. Вони формували оптимістичний радянський світогляд, адже усі війни у цих книгах були переможні «для нас», а фантастика – оптимістична. Що таке антиутопія – тоді я ще не знав. Твори цього жанру у нас не публікувалися.

Розчарування

В 60-ті роки з'явилися літературні твори, викликані «відлигою». Ці книги були в наших бібліотеках і руйнували офіційну модель світосприймання, яка нав'язувалася нам компартійною ідеологією.

До того ж, ера «загального благоденства», який обіцяла КПРС, не приходила. Замість цього, з початку 1960-х років знову почалися «продовольчі труднощі», наростали дефіцити і стали закуповувати хліб за кордоном. Я пам'ятаю, як довелося у сільському продмазі стояти в довгій черзі за хлібом, який тоді випікали з погано переробленою кукурудзою.

З особливим інтересом я вслуховувався в розмови колишніх фронтовиків, які під час застілля згадували про війну. Відбувалося це

нечасто, але після цього у моїй свідомості виникла паралельна реальність, яка суперечила побаченому в фільмах, прочитаному в книгах і почутому в школі. Ніяких героїчних мотивів в цих розмовах я не помічав, хоча у всіх були медалі й ордени, яких вони ніколи не носили. Зазвичай ми, діти фронтовиків, бавилися ними.

Згадую випадок, коли нам (у 7 чи 8 класі) дали завдання вивчити напам'ять вірш про форсування в 1943 р. Дніпра. Там були слова:

Первым Днепр переплыл молодой старшина,

И героем его называет страна.

Вот он, славный герой, подойди, взгляди!

Золотая Звезда у него на груди!

Я сприйняв ці слова, як загальновідому істину, *про яку я чомусь не засвоїв*, і запитав батька, *хто цей герой і яке його прізвище*. У відповідь він коротко, в декількох словах змалював жахливу картину форсування Дніпра, після чого я ще довго не запитував його про війну. Він був живим свідком тих подій і я змушений був йому вірити.

Несподівано багато в розмовах ветеранів було про закордон. У мене було своє бачення походу Радянської Армії в Європу, навіяне, зокрема, «Прапорonosцями» Олесея Гончара. Але ветерани нічого не говорили про *«визволення від фашизму поневолених народів»* і *військові операції*, якими це супроводжувалося, а головним чином - про тамтешній побут, повсякденне життя в містах і селах Польщі, Чехословаччини, Австрії, Німеччини. Складалася картина, яка різко відрізнялася від нашого післявоєнного повсякдення. Ці розмови супроводжувалися порівнянням *«їхнього»* і *«нашого»* життя. Починали з розповідей про побутові умови і доходили до висновків, які інакше як крамольними в тих умовах назвати не можна. Так, під чарку самогону один з сусідів-ветеранів, акцентуючи увагу на неефективності колгоспного виробництва, сказав, що *«коли б не було у нас колгоспів, то ми засипали б хлібом весь світ»*. Ніхто йому не заперечував.

Суперечність між офіційною версією нашого життя і буденністю, з якою

я зустрічався щоденно, породжувала у моїй свідомості внутрішній психічний конфлікт. Але, попри все, я був переконаний, що у нас все ж краще, ніж за кордоном, що *наш соціалізм* кращий, ніж *їхній капіталізм*, і що нам жити заважають “окремі недоліки”. Варто їх усунути, і все буде добре.

Середню одинадцятикласну школу закінчив з медаллю.

У такому стані я підійшов до вибору майбутньої професії. Після довгих коливань зупинився на історії, яка мені давалася легко. Але приваблювало не лише прагнення очікуваного “легкого” (так здавалося) життя на історичному факультеті: сподівався знайти відповіді на питання суспільно-політичного життя, яких у мене накопичилося багато і які відчуття несправедливості і впертість не давали спокою.

Ці відчуття особливо загострилися, коли я почав збирати документи для одержання паспорта. Виявилось, що для цього необхідно, серед іншого, мати довідку з колгоспу. Мені сказали, що це вирішує секретар парторганізації. Я звернувся до нього і почув запитання: «*А хто буде працювати в колгоспі?*». Почалася дискусія, в ході якої я нагадав, що у нас *не кріпацтво і я маю право на паспорт* і вільний вибір роботи і місця проживання. У відповідь він запитав, чи знаю я про патріотичну ініціативу випускників передових шкіл «*Усім класом – у колгосп*». Я знав про цей «патріотизм», дуже боявся, що нас примусять йти в колгосп і вже не пам’ятаю свою відповідь парторгу. Але його вердикт закарбувався чітко: «*Вступиш до інституту - одержиш*». Врешті-решт, так і трапилося: вступати до університету поїхав з довідкою з сільради, з якою одержав сеанс *публічного приниження*. Коли з цією довідкою, написаною від руки, прийшов влаштуватися в готель «Харків» (на площі Дзержинського, напроти держуніверситету), мені відмовили і порадили їхати на колгоспний ринок. Паспорт одержав вже після зарахування до університету. Я тоді не знав, що це не примха нашого парторга: рішення про видачу паспортів сільським жителям в СРСР було ухвалене лише в 1974 р. До цього вони мали право на повноправне громадянство (одержання паспорта) лише організовано завербувавшись «на

будови комунізму». У такий спосіб село покидали десятки моїх односельчан.

Коли я оформляв документи для вступу до університету і заповняв анкету, то зробив ще одне неприємне для себе відкриття: необхідно було відповідати на питання, чи був я і мої рідні на окупованій території і чи є у мене родичі за кордоном. Батько сказав: пиши «не був» і «не маєш». Я так і зробив, хоча знав, що і мати, і батько були в окупації. Я написав неправду і це залишило неприємний осадок. Це відчуття ще більше загострилося, коли виявилось, що я не зовсім вірно визначив своє соціальне походження. Я написав: «з робітників». Батько тоді справді був майстром і в цей час працював в промкооперації. Запитав, чи правильно я написав, і одержав дивне роз'яснення: виявляється, спочатку він працював у колгоспі причіплювачем (помічником тракториста - ця категорія була членами колгоспів), а коли вирішив переходити на роботу в промкооперацію, то у правлінні колгоспу не погоджувалися розраховувати, а коли все-таки дозволили, то з довідкою: *«тимчасово відпущений з колгоспу»*.

Усі ці, здавалося б дрібниці, справили на мене сильне враження і закріпили моє бажання будь-що тікати з колгоспу (який уявлявся як новітнє кріпацтво), а якщо повезе, то і вступити на історичний факультет, де, був переконаний, знайду відповіді на питання, чому у нас все так несправедливо влаштоване. Черговий раз я згадав про ці свої прикrostі юності порівняно недавно, коли прочитав книгу Френсіса Фукуями *«Ідентичність, Потреба в гідності і політика скривдженості»*. Там говорилося про *«скривджену гідність»* як одну з причин «кольорових революцій» і масових соціальних рухів початку ХХІ століття. Роблю висновок, що мій травмований досвід не пройшов безслідно. Віктор Гюго писав: *«Засади, закладені в дитинстві, схожі на вирізані на корі молодого дерева букви, що ростуть разом з ним, становлячи невід'ємну його суть»*.

Осягнення

Історичну освіту я здобував у Харківському державному університеті. Був 1965 р., закінчувалася «хрущовська відлига», починався «брежнєвський

застій» з елементами неосталінізму. Але про це я дізнався пізніше, через декілька десятків років. Тоді ж я був переповнений бажанням навчатися, щоб розібратися в минулому і сучасності, і з цим приїхав до Харкова.

Хоча було багато цікавого в лекціях про історію античності, середніх віків і історії Росії СРСР, але я хотів одержати відповіді на злободенні питання сучасності, які мене не покидали з дитинства.

Йшло накопичення різноманітної інформації. Задавав питання викладачам. Деякі охоче і відверто відповідали, тим більше, що я досить вміло зображав «святую наївність» неофіта, який сприйняв марксизм у його первозданній чистоті, і тому не розуміє, чому «сьогодні щось не так».

На другому курсі від однокурсника Олександра Чаплигіна дізнався, що на кафедрі філософії збирається гурток студентів різних факультетів, які цікавляться соціологією. Це модне тоді слово приваблювало не мене одного. Туди приходили студенти різних факультетів. Почав з Олександром відвідувати той гурток. Поговоривши про мої наукові інтереси, керівниця гуртка – доцент кафедри філософії Іда Дмитрівна Євдокимова - Ковальова порадила прочитати книгу «Из ранних произведений» К. Маркса і Ф. Енгельса, опубліковану в Москві 1956 р. Ці твори не відносилися до канонізованих. Вважалося, що під час роботи над ними Маркс здійснював перехід «від ідеалізму до матеріалізму і стояв на загальнодемократичних, а не класових позиціях». Про це попередила Іда Дмитрівна. Інтуїтивно відчув, що це «мое». Я прочитав цей том, хоча для студента другого курсу це було нелегко. «Вникнути» в досить складний текст (як і у загальний контекст думок Маркса, в численні підтексти його творів) мені допомогла керівниця. Це був свого роду «майстер-клас».

У ранніх творах Маркс писав, зокрема, про проблему *відчуження* (російською: *отчуждение*). Я захопився за неї, але не в тому розумінні, як про це писав критик капіталізму, а як привід для аналізу радянської дійсності. Написав студентську роботу «Соціалізм і проблема відчуження». Працював з ентузіазмом і навіть одержав скріплений мокрими печатками

диплом III ступеня переможця республіканського конкурсу студентських наукових робіт за підписами Міністра вищої і середньої освіти УРСР і Секретаря ЦК ЛКСМУ. В моїй роботі було багато критики, а відчуження представлялося не як «пережиток» капіталізму (такою була офіційна точка зору), а як «нажиток» тодішнього соціалізму. Напевне, члени журі як слід не вчиталися в текст, або у його складі були достатньо зважені і незадоктриновані люди.

На III курсі необхідно було визначитися із спеціалізацією. Я обрав кафедру історії України, якою керував відомий вчений професор Іван Климентійович Рибалка. Він прочитав курс «Історіографія історії України». Курс охоплював період з кінця ХУІІІ ст. до 1960-х років. Цей курс кардинально змінив моє уявлення про минуле українського народу. Для мене стало ясно, що Україна має повноцінну історичну науку, тісно пов'язану з українською і світовою літературою, філософією і віддзеркалює складні перипетії її боротьби за національне самозбереження, і що цей процес органічно вписується в загальноєвропейський історичний процес, а не є віддзеркаленням розвитку російської історіографії, як мені здавалося раніше.

Але моє захоплення філософією і соціологією не припинилося.

В університеті при кафедрі філософії працював теоретичний семінар. Там відбувалися справді цікаві дискусії про філософські проблеми і пов'язані з ними актуальні питання сучасності. Виступали місцеві і московські спеціалісти, як філософи, так і соціологи. Від москвичів ми дізнавалися про новітні ідеологічні тенденції в столиці, звідки йшов неосталіністський реванш. Один з московських емісарів, розповідаючи про стан філософської науки в СРСР, зосередив увагу на *«підступному Заході»*, який час від часу *підкидає нам «сомнительные темы на которые мы охотно ведемся»*. Серед цих тем була названа і *проблема відчуження*. Я ходив спантеличений і звернувся до Іди Дмитрівни. Вона мене заспокоїла з хитруватою посмішкою: *«Считай, что это свидетельство актуальности твоей темы»*.

Університетські соціологи проводили дослідження на великих

харківських заводах, зокрема, про ставлення робітників до своєї роботи. У мене був задум, якщо не зумію зупинитися на конкретній соціології, то спробую поєднати новітню історію України з підсумками статистичних обстежень і конкретно-соціологічних досліджень. Тоді в “Українському історичному журналі” з’явилися статті про використання статистики і соціології в історичних дослідженнях. Мене приваблювала математична точність висновків соціологів, якої я не бачив в роботах істориків. Дратувала поширена серед істориків, які досліджували радянський період, практика робити широкі висновки на підставі декількох фактів. Я вибрав тему дипломної роботи, пов’язану з участю профспілок та інших громадських організацій у виробничому житті підприємств Харкова на різних етапах радянської історії. Планував залучити матеріали статистики і конкретно-соціологічних досліджень 1920-х і 1960-х рр. У мене були ілюзії, що я зумію виявити елементи справжнього робітничого самоуправління, виробничої демократії, які можна було б розвинути, щоб “покращити” радянський соціалізм (по прикладу югославського, який в СРСР називався ревізіоністським).

Спустошення

Робота просувалася швидко. Починався 1970 рік. Професор Рибалка, який всіляко підтримував мої “новації”, у приватній бесіді повідомив, що буде рекомендувати мене до вступу в аспірантуру. Я з піднесенням поїхав додому на зимові канікули, захопивши матеріали для роботи. Але після повернення в Харків все круто змінилося. Саме тоді я вперше віч-на-віч зіткнувся з гнівом Системи, у сакральності якої я посмів засумніватися.

Виявилося, що поки я перебував на канікулах, у гуртожитку в моїх паперах хтось провів обшук і вилучив щоденникові записи. Там я коментував події Празької весни 1968 р., які оцінював у вищій мірі позитивно, як надію і зразок для нас. Я про це інколи відкрито говорив у гуртожитку і в студентських аудиторіях. Після придушення Чехословаччини я висловлював своє гостре незадоволення цією акцією СРСР. Напевне, мене “вели” більше

року і скористалися відсутністю в гуртожитку, щоб обшукати і знайти докази нелояльності. Могли відрахувати, як перед цим виключили з університету “за антирадянщину” групу математиків і фізиків, головним чином євреїв. Спочатку зі мною говорили заступник декана і заступник секретаря парткому університету, а потім мене викликали на засідання комітету комсомолу. Прийшов на засідання і завідувач кафедри І.К. Рибалка. Потім я довідався, що перед цим він ходив і до проректора В. Астахова, і просив не допустити мого виключення. Нічого про це я не знав. На засіданні я “викручувався”, як міг, зокрема, говорив, що начитався польських і чеських газет, повірив їм, а що сьогодні, через два роки після тих подій, у “світлі нових, невідомих тоді фактів” переосмислив свою точку зору. Згадую коментар “пильного” фізика, секретаря факультетського бюро Адіка Песіна, який ще недавно голосував за виключення «за антирадянщину» своїх товаришів. Він заявив, що у мене немає “хребта” і що я «ненадійна людина». Справа закінчилася тим, що мені оголосили сувору догану з занесенням в облікову картку. Наївно думав, що від виключення врятувало “робітничо-селянське походження”, відсутність претензій до графі про національність. Але виявилось, що це не так.

Про обставини моєї «справи» через 50 років у свої автобіографічних спогадах згадав Руслан Пиріг (див.: *Пиріг Руслан. «Життя у лоні двох епох»*. С. 150-151). Руслан був секретарем комітету комсомолу, головував на тому засіданні і описав те, чого я не знав. Почалося з того, що Р. Пирога запросив до себе ректор В. Хоткевич. Був початок 1970 р. В ректорському кабінеті сиділи також куратор університету з облуправління КДБ і секретар парткому О. Рубан. «Старші товариші» повідомили Руслана Пирога, що (далі цитую Р. Пирога) *«студент істфаку Ф.Турченко у своєму щоденнику різко засудив придушення «Празької весни»*. Стандартне рішення у подібних випадках - виключення з університету. Так було в університеті не один раз раніше. Вважалося, що так повинно статися і на цей раз. При цьому *«чорну роботу»* відводили комсомолу. Ректор ЗНУ – син прославленого батька, письменника

Гната Хоткевича, репресованого у 1938 р., сказав: *«Якщо Руслан виключить з комсомолу, я тут же підпишу наказ про відрахування»*. Я вірю, що ректор говорив саме так. Вірю і в слова Руслана: *«Попередньо я домовився з членами комітету комсомолу – хто буде різко критикувати і пропонувати виключення, а хто запропонує сувору догану з занесенням (менше не можна було аж ніяк)»*. Руслан писав, що боявся витоку інформації про домовленість з членами комітету.

Насамкінець, його заключні слова: *«У підсумку мені «не вдалося» провести рішення про виключення Федора з комсомолу. З невеликою перевагою проголосували за сувору догану з занесенням в облікову картку члена ВЛКСМ з таким формулюванням (засідання велося російською мовою): «За аполитизм, проявлений при оцінці подій в Чехословаччині»*. Коли відбувалося голосування і оголошувалося рішення, я мало що розумів і, звичайно, не догадувався, що переді мною ретельно зрежисований спектакль. Таким чином, «витоку» не сталося. І сьогодні не припиняю дивуватися досконалістю, якої досягла Система, маніпулюючи людьми.

Руслан у своїх споминах вказує на однокурсника, з яким я жив у гуртожитку і який, напевне, виконав «інформаторську роботу» про мене. Цей студент перевівся на наш факультет з інязу і після закінчення університету служив в КДБ, дослужився до полковника. Таких випускників нашого курсу, які дослужилися до полковників, було декілька. Після 1991 р. усі вони переконували мене, що «це не їх рук справа». Я прийняв ці заяви до відома, але осадок залишився.

Не знаю, чи на рішення комітету комсомолу якимось вплинув мій завідувач кафедри І. К. Рибалка. Хоча на засіданні, де мене «розпинали», він промовчав, але опісля сказав конфіденційно, що чекає мене в аспірантуру через 2-3 роки, але за умови, що я стану на цей час членом КПРС. *“Інакше там, – показав пальцем вгору, – не пропустять”*.

І ще одна обставина. Коли прийшов час зніматися з комсомольського обліку, Руслан Пиріг вручив мені облікову картку без запису догани,

сказавши, що може колись я це оціню. Зроблено це було поза стінами комітету. Тоді я був роздратований і говорив з ним різко. Пізніше, прийшов час переосмислення. Я утвердився в думці, що не все так однозначно у свідомості представників Системи і що вона не вічна. За цей крок я вдячний Руслану на все життя: ця “чиста” картка у моєму особистому архіві й сьогодні.

Мені передали, що зі мною хоче зустрітися і Адік Песін, який на засіданні комітету комсомолу назвав мене «безхребетним», але я від цієї зустрічі відмовився. Тепер вважаю, що даремно. Може він справді був утаємничений в сценарій, про який писав Руслан? Коли б мені хоч натякнули, я б знайшов слова, щоб подякувати йому за блискуче зіграну роль. А може це і не роль? Інколи ліцедейство важко відділити від людської сутності. Не можу судити: я Песіна не знав його особисто.

Після догани я ще довго залишався під впливом краху своїх планів і уникав будь-яких нових контактів. Мені здавалося, що мене всі кинули, бояться, уникають зі мною спілкуватися, що за мною пильно слідкує КДБ, Звичайно, я драматизував ситуацію, але тоді я почував так, як писав про свій стан під час репресій Євген Сверстюк:

Такий був час. Кругом шакали.

У колі жменька нас жива,

А ми феномена шукали

І спотикались об слова.

...Потім були дуже нервові держекзамени і захист дипломної роботи. Все йшло стандартно, я одержував відмінні оцінки, але запам’ятався екзамен з історії компартії України. Я відповів на усі основні і додаткові питання. Пора було виставляти оцінку. І тут екзаменатор, доцент кафедри історії КПРС Юрій Шиловцев відсунув екзаменаційну картку і мою заліковку вбік і сказав: «а тепер давай поговорим по душам». Бесіда «по душам» тривала 45 хвилин. По-суті, це був, перехресний допит.

Врешті-решт, я одержав «відмінно» і від Ю. Шиловцева, що у

загальному підсумку, означало «червоний диплом». Направлення я одержав у Тернівську середню школу на Сумщині. Твердо вирішив йти саме у школу, але науку не покидати. Разом з Олександром Чаплигіним ми вирішили вступати на заочне відділення філософського факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка. Приїхали до столиці, звернулися до приймальної комісії, але нам пояснили, що чинна нормативна база не передбачає такої форми навчання.

Так у Києві наші шляхи з Олександром розійшлися: кожен пішов своєю дорогою. Закінчилася і моя «перша академічна любов» – філософія. Від неї залишилися розбиті ілюзії, деякий інтелектуальний капітал і глибокі «зарубки» у свідомості.

З цим я і пішов далі в життя...

Л.В. Філіпенко
ХНАДУ (Харків)

ДУХОВНІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ОСНОВА ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ПРОФЕСІОНАЛІВ

Розробка нової моралі, нових етичних уявлень, відповідних сучасному стану суспільства і вимогам до зміни місця моральності в суспільстві стало одним з важливих завдань сучасної вищої школи України. Багато науковців в своїх дослідженнях пов'язують духовність і мораль з життєздатністю людини, що, в свою чергу, визначає її професійні цінності, професійне зростання. Життєздатність професіонала визначається не тільки з комплексу професійних навичок та умінь, а насамперед з духовних моральних ціннісних орієнтацій, які впродовж всього часу існування людства виражали ціннісний сенс поведінки людини.

У стратегічних документах освітньої галузі України, зокрема в Законі України «Про вищу освіту», Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти, Концепції національно-патріотичного